

RUDOLF ZIMEK (Olomouc)

ODRAZ EMOCIONÁLNOSTI V SÉMANTICKÉ A GRAMATICKÉ VÝSTAVBĚ VÝPOVĚDI

1. Na lipském zasedání Mezinárodní komise pro studium gramatické stavby slovanských jazyků v říjnu 1974 podal M. Grepl výklad svého pojetí výpovědní realizace propozičního jádra věty a podrobněji popsal sémanticky modifikující komponenty větné struktury.¹ Rozlišil dvě kategorie sémantických komponentů obsahujících základní sémantickou strukturu věty: a) komponenty kognitivní a b) komunikativní. Do druhé skupiny komponentů orientovaných na obsah výpovědi zařadil jako 4. podskupinu (za intenční modalitu, jistotní modalitu a intenzifikaci) emocionálně modifikující komponenty. Podobně v projektu *Vědecké synchronní mluvnice spisovné češtiny* se uvádí emocionální složka jako jeden ze sedmi dílčích aspektů aktualizace propozice pod záhlavím složky „komunikativní“, tentokrát ve výčtu před temporálním zařazením propozice (vzhledem k momentu promluvy a lokální fixaci propozice (vzhledem k místu promluvy)).² Jelikož autor sám vyjádřil názor, že jeho klasifikace může vyvolat „Bedenken, Einwände oder Korrekturvorschläge“, dovolím si vyslovit několik menších připomínek k místu emocionální složky v souhrnu aktualizáčních komponentů.

Především by bylo třeba připomenout, že zatímco vztah k partnerům promluvy, postojová modalita, temporální a lokální zařazení propozice jsou aspekty obligatorní při výpovědní realizaci propozice, emocionální složka (podobně jako i jistotní modalita a intenzifikace) jsou pouze fakultativní složky aktualizáční. To souvisí s tím, co by podle mne bylo třeba více zdůraznit, že totiž tzv. emocionální modifikace se od uvedených čtyř obligatorních „komunikativních“ modifikací podstatně liší svou povahou: Zatímco ony patří do oblasti racionální, emocionálnost do této oblasti nepatří, je součástí jiné mentální sféry, neracionální — sféry citu a afektu. Toho si je autor samozřejmě jistě vědom, ale měly by z toho vyplynout důsledky pro klasifikaci aktualizáčních složek a zřetelnější diferenciaci jejich různých druhů. Emocionálnost není hierarchicky na stejné rovině jako ostatní složky, i když nepochybně ji spojuje s jistotní modalitou a intenzifikací společný rys — zaujímání subjektivního postoje k situaci. Tento příznak platí i pro postoje rozumového hodnocení faktů (*je správné, že ... , je důležité, že ... , je přirozené, že ... apod.*).

¹ Srov. M. Grepl, *Die semantisch modifizierenden Komponenten der Satzstrukturen*, *Zeitschrift für Slawistik* XX (1975), No 55—6, s. 631—637, zejm. 633.

² Srov. též *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*, SaS XXXVI (1975), s. 20.

2. Projev citového postoje či citového zaujetí v řeči však bývá často mimovolný, neúmyslný, spontánní (ponecháme-li stranou předstíranou, hranou citovost, kdy ve skutečnosti o citový postoj nejde). Někdy se dokonce projev citu v řeči vymyká rozumové kontrole a realizuje se i proti vůli mluvčího. Některým citovým výpovědím pak i chybí sdělný záměr. Je proto podle mne problematické, zda emocionální sémantické komponenty vždy patří do komunikace ve vlastním slova smyslu, tj. do sdělování pomocí jazyka. Do komunikace by je bylo možno zahrnout jen za předpokladu, že komunikací budeme rozumět nejen sdělování myšlenek a hodnotících soudů, ale i vyjadřování citů. Avšak i potom si musíme být stále vědomi, že projevování citu a afektu v řečovém procesu je věc sui generis. Emocionalita se až sekundárně a pouze fakultativně navršťuje na strukturu citově neutrálních výpovědí, a to nikoli jen na strukturu s komponenty kognitivními, ale na výpovědi již modifikované komunikativními komponenty obligatorními (výše zmíněnými). Emocionální složka představuje tedy třetí stupeň v poměru ke složkám kognitivním a primárním komunikativním. To dobře vystihl již před 16 lety R. Mrázek, když řekl, že citovost (a hodnotící postoje) jsou činitele vedlejší, přídatní, neuplatňují se vždy — na rozdíl od modálnosti (jako jednoho ze tří momentů z postojů mluvčího ke sdělovanému obsahu), která je základním, konstituujícím a neodlučitelným činitelem každého sdělení.³ Z toho všeho vyplývá, že emocionalita má kvalitativně odlišný charakter proti jiným aktualizačním složkám a je zcela samostatným aspektem výpovědi. Ostatně také M. Grepl ve své průkopnické monografii o emocionálnosti⁴ věc správně chápal, když ukázal, že citové výpovědi jsou příznakové na pozadí bezpříznakových citově neutrálních.

Radíme-li emocionální složku mezi sémantické komponenty, musíme si uvědomit, že tu jde o jiný druh sémantiky než u prvků kognitivních a primárně aktualizačních syntaktických. Emocionální výpovědi nemají v sobě nové prvky obsahové (proti odpovídajícím větám citově neutrálním) ve smyslu věcného obsahu, nýbrž přinášejí k němu jen akcesorní informaci o momentálním citovém stavu mluvčího.

Emocionální výpovědi nepředpokládají ani nutně přítomnost posluchače, mohou být spontánním projevem citu, zejm. silného, náhle pocítěného, přičemž tento projev (srov. Bühlerovu třetí funkci jazyka — Ausdruck) nemusí být záměrně adresován žádnému partneru. To by byl další důvod zpochybňující příslušnost emocionálního komponentu ke komunikativním složkám. Týká se to ovšem jen jedné části citových výpovědí, vyjadřujících bezprostředně osobní city nezávisle na přítomnosti jiné osoby. Druhá část citových vět je nějakým způsobem orientována na adresáta — buď je vyvolána předchozí promluvou nebo činností adresáta anebo je zaměřena na citové ovlivnění partnera (např. nářek s úmyslem vyvolat soucit apod.). Tato apelová složka je však i tu jen nepřímá a nepatří k vlastní podstatě citové výpovědi. Nelze tedy tvrdit obecně, jak učinil Grepl ve své knize,⁵ že v každé citově zabarvené výpovědi je přítomna intelektuální věcná složka a že tedy na rozdíl od mimojazykových citových projevů nejsou emocionálně modifikované výpovědi nikdy ryze mimovolní. Některé citové výpovědi se funkčně shodují s nejazykovými citovými projevy.

³ R. Mrázek, *Emocionálnost sdělení*, Rusko-české studie, Praha 1960, s. 161n.

⁴ M. Grepl, *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno 1967.

⁵ Op. cit. s. 14.

3. Řečové signály emocionálnosti (ty mohou být velmi různé, jsou zčásti languové, zčásti parolové) jsou vnějšími objektivními indikátory vnitřního psychického stavu mluvčího, tzv. stavu emocionálního napětí či zaujetí, které představuje celou škálu emocí různého druhu, kladných a záporných, v různém stupni síly. Tyto emoce jsou obecně lidské. „Sémantika“ citových vypětí by tedy mohla patřit k jazykovým univerzáliím. Bohužel nemáme dosud ani v lingvistické ani v psychologické odborné literatuře podánu obecně přijatelnou klasifikaci emocí, resp. jejich odstínů. Přesto posluchač dovede (více méně intuitivně) dekodovat konkrétní emocionální stav mluvčího v dané chvíli a v dané situaci, a to ze souhrnu všech řečových, jazykových, ale i mimojazykových signálů emotionality v dané promluvě a vnímá ji jako paralelní informaci k věcnému obsahu sdělení anebo (v případech výpovědi bez intelektuálního obsahu) jako pouhý výraz citu. Je ovšem třeba brát v úvahu i takové faktory, jako je národní povaha, dobový úzus, osobní temperament apod., jinak bychom se mohli při interpretaci citové výpovědi dopustit omylu.

Studium vyjadřování emotionality je předmětem synchronní lingvistiky dynamicky pojímané. Je úkolem zkoumání v tzv. teorii promluvy, ale je nutno uplatnit při tom i postupy psycholingvistické, popř. sociolingvistické. Zkoumání emotionality by se nemělo omezovat jen na aspekt jazykový, poněvadž emocionálnost se vedle prostředků jazykových a řečových často manifestuje též funkčně ekvivalentními nebo doprovodnými prostředky jiných sémiotických soustav (gesta, mimika, nefonematické zvuky apod.). Těmito prostředky se někdy i v procesu řečové komunikace suplují řečové vyjádření emoce. Proto by stálo za to podrobněji studovat tuto zajímavou hraniční (resp. paralingvistickou) oblast. Sociologický aspekt projevu emotionality se projevuje v tom, jak je vyjádření emoce regulováno (popř. tlumeno) vzájemným poměrem mluvčího a posluchače z hlediska jejich společenského postavení (rovnoprávnost, podřízenost, nadřízenost). Sem spadají také rozdíly ve vyjadřování emocí dané věkem mluvčího, popř. pohlavím. Rovněž stupeň vzdělání a celkové jazykové kultury hraje roli.

4. Stav citového vzrušení (nebo napětí) vyvolává v řeči různé změny proti podobě řečových útvarů pronášených v klidném stavu. Tím vznikají všechny ty nejrozmanitější emocionálně motivované aktualizace, jak je pro češtinu výstižně popsal M. Grepl ve zmíněné monografii. Emocionální sdělení v ruštině zkoumal R. Mrázek v cit. studii z r. 1960 a vcelku dobře je příslušná problematika podána též v *Příruční mluvnici ruštiny pro Čechy II*. Problematice vyjádření expresivnosti a emocionálnosti v ruských větách (v porovnání se slovenštinou) je věnována solidní kandidátská disertace M. Veselé, obhájená v r. 1976.⁶ Emocionalita se však odráží nejen v plánu syntaktickém, kterému zatím u nás byla věnována hlavní pozornost, ale jakožto faktor komplexní se promítá do všech rovin jazyka.

5. Řečové (ne vždy také jazykové) signály emotionality se projevují:

a) na rovině zvukové — především intonací, větňou i slovní, pauzami (jejich délkou nebo umístěním i na jiných místech než na hranicích syntagmat), tempem promluvy, silou hlasu, zvláštnostmi ve výslovnosti hlásek (např. prodlužování samohlásek) nebo skupin hlásek ve slovech, zkomolením, často

⁶ Maria Veselá, *Expresivne vetné typy v ruštine v porovnaní so slovenštinou*, Brno 1976.

s anticipační asimilací při překotném tempu (což vyplývá z předbíhajícího programování myšlenkových a motorických procesů probíhajících v mozku při zpracování informací), sémanticky nerelevantním opakováním hlásek, slabik, slov i sousloví, jevy váhání (hesitation phenomena). Mnohé z těchto jevů už jsou podmíněny neurofyziologicky, zejm. při silném vzrušení.⁷

b) na rovině lexikální: výskyt expresivních pojmenování, s výraznou pozitivní nebo negativní konotací, různá náhražková označení, zvýšené užití zájmen, hl. ukazovacích („poiskovyje slova“), výskyt „vycpávkových“ vsuvek (jako *voť, nu, vidíte li, znajete li* apod.), snížení lexikální rozmanitosti, výskyt kontextově nepatřičných slov, užití citových částic, citoslovcí, sémantické transpozice-aktualizace aj.

c) na rovině morfoloogo-syntaktické a syntaktické: transpozice tvarů (v ruš. hl. osoby, čísla, času, modu), transpozice celých modálních výpovědních schémat, jako oznamovací věty místo rozkazovací, tázací místo rozkazovací atd., zvláštní výpovědní věty zvolací se zvolacími částicemi, porušování běžných syntaktických vztahů, anakoluty, kontaminace vazeb, elipsy, bezspojkovost, nedokončení věty apod.

d) na rovině funkční perspektivy: slovosledné i větosledné inverze, zvýšený logický důraz.

Pochopitelně se nevyskytují v každé emocionální výpovědi všechny prostředky z tohoto inventáře, ale mnohé se kombinují, jiné se naopak vylučují. Některé jsou už standardizované, konvencionalizované, jiné jsou individuální a okazionální, některé až patologické (např. koktání).

Do citových výpovědí neřadím případy s parafrází citových stavů, např. *je mi líto, že ... , zlobím se na Tebe, protože ... , je mi smutno z toho dopisu, je mi dnes teskno, veselo, mám radost z jejího dárku* apod. Zde jde o racionální klidné referování o duševních stavech, prosté necitové věty oznamovací, v nichž je sdělení o citovém stavu jádrem věcného obsahu. Pokud snad při jejich pronášení mluvčí i prožívá určitou emoci, ve sdělení o ní ji potlačuje. Pouze v metajazyce bychom mohli spojit tyto útvary s větami citovými jako jejich lingvistickou explikaci (např. *Že by Karel zaspal? = Je mi divné, že Karel nepřišel; mohu si to vysvětlit tím, že patrně zaspal, to však u něho nebývá obvyklé*).

6. Výběr vyjadřovacích prostředků emocionality je pouze zčásti záležitost stylistická, když jde o vědomý výběr z možných synonymních výrazových možností. Jinak je vyjádření podmíněno druhem citovosti a stupněm intenzity emoce. Některé prostředky jsou univerzálnější, tj. slouží manifestaci různých emocí, jiné specifické pro určitý druh emoce. Z hlediska jazykové konfrontace jsou pak některé způsoby vyjádření emocionality nadnárodní (intonace zloby, radosti, překvapení apod.), jiné zase národně specifické. V každém národním jazyce je soubor nejběžnějších výrazových prostředků emocionality automatizován a konvencionalizován. Dítě se mu učí v osvojování mateřského jazyka paralelně s vyjadřováním intelektuálních obsahů. V dětské řeči je právě procento citově zabarvených výpovědí hodně vysoké, s rozvojem řeči ubývá. Při učení se cizímu jazyku činí potíže zvládnout diference ve způsobu vyjadřo-

⁷ Těmito jevy se zabývala ve své kand. disertaci E. L. Nosenko, *Osobnosti řeči v sestojání emocionalnoj naprjaženosti*, Dnepropetrovsk 1975, 132 s., (cit. podle Referativnyj žurnal, Serija 6, Jazykoznanije, No 1, Moskva 1976, s. 126—131).

vání emocionality, poněvadž právě ve stavu emocionálního napětí je obtížné hledat příslušné ekvivalenty. Je to poslední složka, kterou se daří osvojit si v nejpokročilejším stadiu studia cizího jazyka.

7. V syntaxi by bylo třeba pro oblast emocionality rozlišovat nejméně tři typy výpovědí:

(1) Citové věty se zvláštní syntaktickou strukturou a s typickými expresivními lexikálními prvky, bez korelátů u vět necitových; tyto věty mají už schematizovanou podobu, někde se značnou mírou idiomatičnosti. Projev citovosti je u nich základním informativním posláním. Sem patří věty zvolací s charakteristickými zvolacími částicemi a věty citoslovečné, ty hraničí pak až s mimojazykovými signály, výkřiky.

(2) Výpovědi citově zabarvené s plnou syntaktickou strukturou — modifikace normálních vět necitových s doplňujícími signály lexikálními, sémantickými a fonetickými. Vyjadřuje se jimi zpravidla menší stupeň emocionálního napětí.

(3) Citové výpovědi představující deformace výpovědních schémat neutrálních vět (s různými morfologickými a větnými transpozicemi, narušení syntaktických vztahů a jejich formálních způsobů vyjádření, jako nedbání kongruence, chyby v rekcí, opakování segmentů výpovědi, vynechávání členů, aposiopéza). Vyskytují se při silném vzrušení. Často jsou spojeny s deformacemi v lexikálním plánu.

8. Dosud se v lingvistice zkoumaly emocionální věty převážně ve směru od formy k obsahu. Funkčně a komunikativně zaměřená syntax nebo teorie promluvy stojí před aktuálním úkolem prostudovat a popsat pro jednotlivé národní jazyky (a konfrontačně pro dvojice jazyků) vyjádření emocionálnosti z opačného směru, od obsahu k výrazu. Tu bude ovšem nutno ve spolupráci s psychology napřed vypracovat klasifikaci druhů a odstínů emocí.

